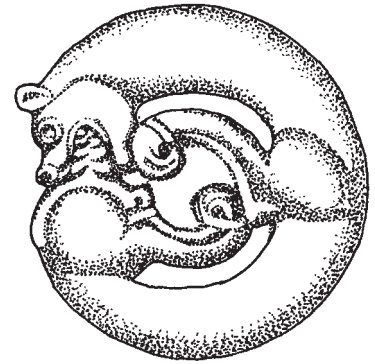

Публікації археологічних матеріалів

М.О. Стрельник, М.А. Хомчик, С.А. Сорокіна

ГРАЛЬНІ КОСТІ (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття вводить до наукового обігу унікальну колекцію грального приладдя (астрагалів та кубиків) зі збірки музею.

Ключові слова: гра, гральні кості, астрагали, альчики, бабки

Гра, як один з основних видів діяльності людини, стала предметом дослідження багатьох наукових дисциплін, таких як філософія, соціологія, культурологія; математичну теорію ігор започаткували Д. Нейман і О. Моргенштерн. Нідерландський філософ Й. Хейзинга розвивав ідею, що гра є всеосяжним проявом культури (Хейзинга 1997). Серед науковців ведуться суперечки з приводу часу появи гри і першості між трудовою й ігровою діяльністю, хоча наявність ігор у тварин свідчить про глибоку біологічну вкоріненість цього явища. Гра виконує багато функцій, перш за все, навчальну під час соціалізації молодого покоління і, звичайно, розважальну для старшого. Існує багато класифікацій ігор, загалом їх можна поділити на дитячі, спортивні, інтелектуальні, азартні. За стратегією виділяються такі, де перемога повністю залежить від щасливого випадку (кості); ігри, в яких результат залежить і від збігу обставин, і від вміння гравця (на зразок сучасних нард); і нарешті, ігри, в яких перемога повністю визначається мистецтвом гравця (шашки, шахи) (Гутер, Полунов 1980). Археологічна наука зі свого боку здатна зробити значний внесок у вивчення історії ігрової діяльності, оскільки під час гри використовувався певний ігровий інвентар.

Значна колекція артефактів II тис. до н. е. — XIV ст. н. е., пов'язаних з інтелектуально-азартними і розважальними іграми, зберігається у Національному музеї історії України. Це різноманітні гральні кості та кульки, фішки, шашки та шахові фігурки. Найчисленнішу групу експонатів становлять гральні кості, зокрема, астрагали (альчики, бабки), що нараховують 209 одиниць зберігання, та кубики — кос-

ті у формі куба, паралелепіпеда, біпірамідальні та неправильної форми (10 од. збер.).

Гра в кості була однією з найбільш популярних, поширених та улюблених ігор більшості народів світу, грали в неї і на сучасній території України, що підтверджено археологічними розкопками. Попри те, що гральні кості є доволі численним матеріалом, ця категорія знахідок так і не стала предметом спеціального розгляду. Кілька робіт присвячено гральним костям з окремих пунктів, поверхові згадки про цей матеріал трапляються у працях різних вчених. Гральні кості доби катакомбної культури досліджували Л.С. Клейн (Клейн 1997; Klejn 1999), С.М. Санжаров (Санжаров 1988), альчики зрубної культури вивчали І.Ф. Ковальова (Ковалева 1989), В.В. Циміданов та Н.А. Чаур (Циміданов, Чаур 1997; Циміданов 2001), гральним костям з Пантікапею присвячено ґрунтовну статтю Т.В. Блаватської (Блаватская 1959). Окремі розділи у своїх роботах по косторізнному ремеслу присвятили іграм Б.Г. Петерс (Петерс 1986) та В.Є. Флерова (Флєрова 2001). Ігрове приладдя періоду Київської Русі досліджували Г.Ф. Корзухіна (Корзухина 1963) та М.С. Сергєєва (Сергєєва 1996).

Майже повсюдно під час розкопок археологи знаходять астрагали для гри в бабки. Астрагал (від грец. *ἀστράγαλος*; лат. — *talus*) — таранна кістка метатарзального суглоба задніх кінцівок свійської або дикої парнокопитної тварини¹. В археологічній літературі поширено неточне визначення його, як кістки першого суглоба третього або четвертого пальця коня, бика, кози та інших тварин (Петерс 1986, с. 78; Скржинская 2000, с. 116; Черняков, Лежух

© М.О. СТРЕЛЬНИК, М.А. ХОМЧИК,
С.А. СОРОКІНА, 2009

¹ Консультація доктора біологічних наук, професора, старшого наукового співробітника Музею палеонтології НАНУ Л.І. Рековця.

2008, с. 42). У суглобі астрагал розташовувався широкою ввігнутою стороною вперед, широкою випуклою стороною назад, «ріжки» дивилися вверх, пласкіша довга сторона виходила на зовнішній бік суглоба, а бокова довга нерівна — на внутрішній. Відповідно, було дуже легко розрізнити астрагали від лівої та правої кінцівок (Громова 1950). Великі астрагали могли належати коровам, оленям, турам, дрібні — вівцям, козам, козулям, свиням тощо. Готуючи астрагали до гри, їх ретельно очищували від залишків м'яса, для чого кісточку довго виварювали або клали в мурашник і вже за кілька годин одержували придатну для гри бабку (Горбач 2001, с. 35). Подекуди астрагали піддавали різним видам обробки і фарбували.

Гри з астрагалами були різноманітними, але загалом їх можна розділити на дві групи: перша (суто азартні) — ігри, в яких астрагали випадали певною стороною, а гравці підраховували кількість очок відповідно до «ціни» сторін, і друга (спортивно-азартні) — коли розкладені астрагали вибивалися биткою.

У першому випадку, кожна зі сторін астрагала мала свою «ціну» і назву — специфічна форма кістки дозволяла обходитися без додаткового маркування сторін, хоч в окремих випадках «ціна» позначалась літерами або кількома виїмками. Так, у стародавній Греції і Римі сторони астрагала під час гри у бабки (*ἀστράγαλοι*, *tali*) мали таку ціну: широка опукла (*πρηνής*, *planus*) — 3 очки, широка ввігнута (*ὕπτια*, *suppus*) — 4, вузька заглиблена (*χῆρον*) — 1, вузька пласка (*κῆρον*) — 6. Короткі бічні сторони астрагала практично не враховувались, оскільки астрагал дуже рідко міг затриматися у такому положенні. Під час гри використовували 4 астрагали, очки на них випадали у 35 різних комбінаціях, кожна з яких мала свою назву. Найбільш вдалим вважався удар, при якому кожна бабка падала на іншу сторону (*Ἀφροδίτη*, *iactus venerius*), найбільш невдалим — коли всі бабки падали на вузьку рівну сторону (*κύων*, *canis*) (Велишский 1878, с. 256—257).

Популярною була гра з чотирма астрагалами, які клали в посудинку, струшували, кидали на рівну поверхню та підраховували очки. В античному світі була широко відома гра з п'ятьма астрагалами, коли їх підкидали вгору і ловили на тильний бік долоні, підраховуючи очки. Цю гру вдалося прослідкувати за матеріалом розкопок некрополя Пантікапею (Блаватская 1959, с. 69). Можливо, саме для неї слугували 5 астрагалів з Пантікапею з колекції НМІУ (інв. № Б11-135).

Друга група астрагальних ігор розвивала точність та спритність. Існувало багато їх варіантів, найпопулярнішою серед них за античної доби була «трóла» (Блаватская 1959). Астрагали кидали в середину намальованого на землі кола або у спеціально вирите заглиблення та вибивали бабки супротивника, розкладені в певному порядку. Переможцеві діставалися виграні кості. Для вибивання, як правило, використовувався більший за розміром або важчий астрагал — битка.

Розроблено кілька типологій астрагалів, заснованих на способах їхньої обробки. І.А. Закірова на матеріалах X—XV ст. виділяє два типи таких виробів: прості та обважені (битки). Перший тип, у свою чергу, поділяється на два види: пласкі обточені та необточені. Другий тип також поділено на два види: обточені та з малюнком графіті (Закірова 1988, с. 233). Розроблена на середньовічних матеріалах, ця типологія не дає уявлення про все розмаїття наявних варіантів.

Найбільш розробленою є типологія Б.Г. Петерса, який поділив античні астрагали на типи, види та підвиди. До першого типу належать астрагали зі слідами обробки, поділені на три види: вид 1 — підточені з одного або кількох боків (а — без слідів іншої обробки, б — з наскрізним отвором, в — з ненаскрізним отвором, г — з графіті, д — зі слідами пофарбування, е — обважені, ж — з позначками ціни сторін); вид 2 — сточені до плаского стану (підвиди поділені за тим самим принципом, що і для виду 1); вид 3 — несточені астрагали, але зі слідами обробки (поділ на підвиди аналогічний двом попереднім). До другого належать астрагали без обробки і до третього — малюнки астрагалів або їх відтиски та астрагали, виготовлені з інших матеріалів (Петерс 1986, с. 80). Ця типологія така повна і так докладно відображає характер обробки астрагалів, що нею можна скористатись не лише для античної доби, а й для всього періоду існування цієї категорії. Саме за типологією Б.Г. Петерса буде класифіковано і наш матеріал.

Другий тип можна вважати найдавнішим, оскільки найраніші з відомих на сьогодні астрагалів не піддавалися обробці. У ранньому залізному віці обробка поверхні стає стійкою традицією. Астрагали обточували з однієї або з двох бічних сторін, стираючи природний рельєф кістки до гладенького, інколи до плаского стану. Т.В. Блаватська вважала сточені астрагали шашками для настільних ігор і зазначала, що вони відомі в багатьох античних містах Пів-

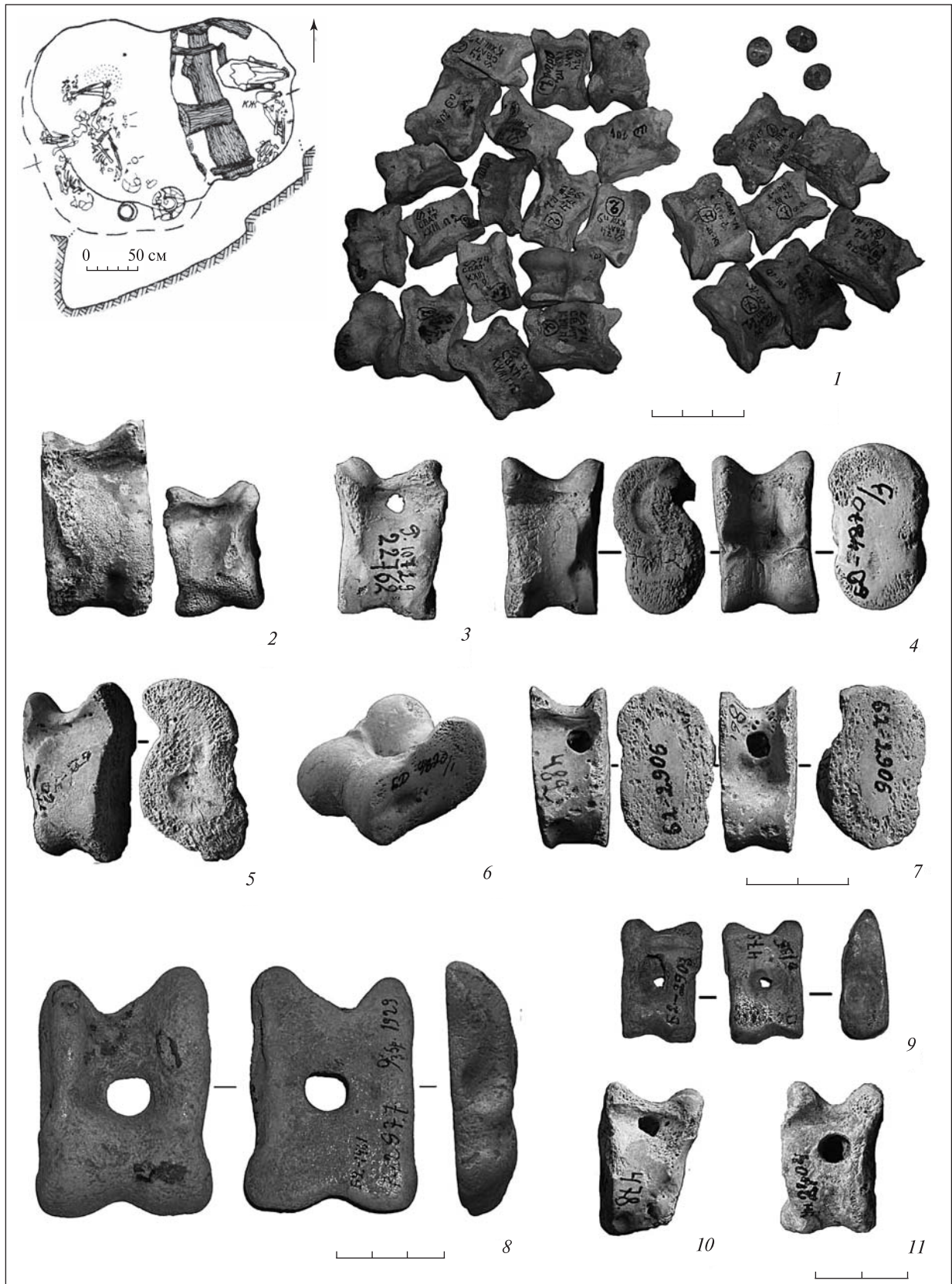

Рис. 1. Астрагали доби бронзи і раннього залізного віку. 1 — план поховання 2 кургану 12 біля м. Сватове і набір із кубиків та астрагалів із нього (XVIII ст. до н. е.); 2 — набір з астрагала й битки зі скіфського поховання біля с. Первомайка Херсонської обл., поховання 4 кургану 4; 3 — с. Холодний Яр; 4–6 — астрагали з обпиленими бічними сторонами зі скіфських поховань, курган 1 у с. Кожум'яки Херсонської обл.; 7–10 — оброблені астрагали античного часу з Ольвії; 11 — астрагал із поховання біля аулів Комунти та Гоміати в гірській місцевості Владикавказької обл. (V ст. до н. е.)

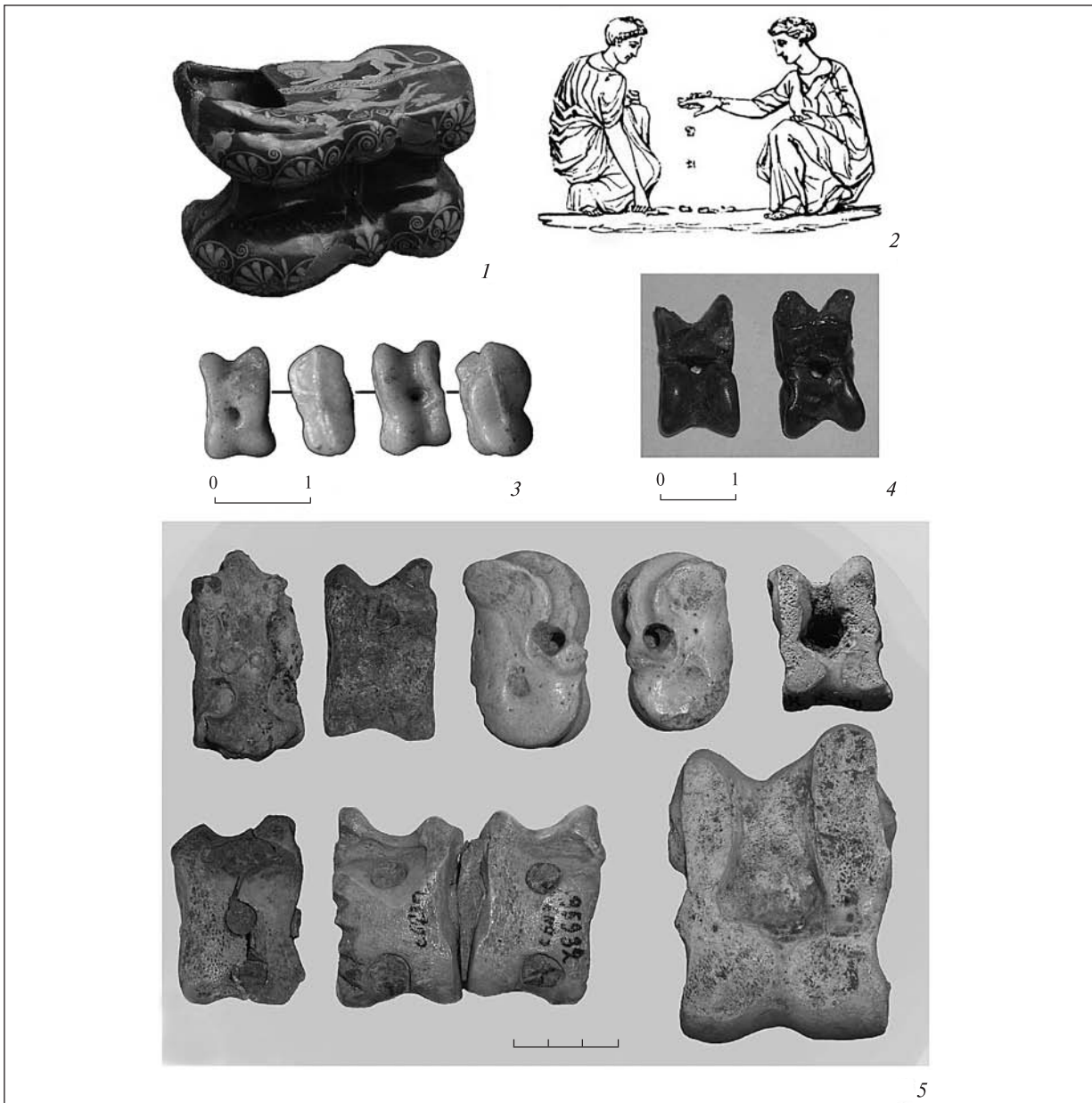

Рис. 2. Астрагали з різних матеріалів. 1 — червонофігурний світильник у формі астрагала, Національний музей етрусків на віллі Джулія (Рим, V ст. до н. е.); 2 — гра у бабки, Геркуланум; 3 — скляний амулет у формі астрагала, місце знахідки невідоме (I ст. до н. е. — I ст. н. е.); 4 — бурштинові астрагали, с. Чугуно-Крепінка Донецької обл. (I—II ст.); 5 — кістяні астрагали давньоруського часу (X—XIII ст.)

нічного Причорномор'я, зокрема, в Танаїсі та Пантікапеї (Блаватская 1959, с. 70). Проте наявність подібних астрагалів великого розміру, якими не можна грати на дошці, свідчить про те, що в цьому випадку йдеться, радше, про битки, якими вибивали астрагали з купки. В епоху Київської Русі більшість астрагалів має сліди додаткової обробки.

Найдавніші гральні кістки, що зберігаються у НМІУ, належать до катакомбної культурно-історичної спільноти (кінець III тис. до н. е. — початок II тис. до н. е.). Їх знайдено під час роботи Сіверсько-Донецької археологічної ек-

спедиції під керівництвом С.Н. Братченка у 1974 р. (Братченко, Шарафутдинова, Смирнов 1974) поблизу м. Сватове (курган 12, поховання 2) і опубліковано С.М. Санжаровим (Санжаров 1988), який відніс це поховання до донецької катакомбної культури. У похованні виявлено два кістяки: дорослого чоловіка та дитини у зібганому стані на правому боці. До поховального інвентарю належали дві посудини, покладені в головах дорослого, поряд з ними знайдено сім астрагалів вівці і грудку вохри. Біля правої руки лежало мармурове навершя булави із залишками дерев'яного руків'я і бронзових цвя-

хів для кріплення, а біля пояса — 18 бронзових намистин, кубики, 18 астрагалів і зуби корокових риб. Біля колін виявлено пляму червоної вохри. Загалом комплекс нараховує 25 астрагалів і 3 гральні кубики, що дає можливість припускати наявність у похованні цілого набору для гри (або ворожіння). У 1977 р. С.Н. Братченко передав усі речі з цього поховання до НМІУ (інв. № ад 204, 206). Астрагали (17 — від правої кінцівки, 8 — від лівої) приблизно одного розміру (довжина 32—36 мм, ширина 20—25 мм, висота 17—21 мм), не мають слідів додаткової обробки, за винятком фарбування червоною вохрою (рис. 1, 1). Це дозволяє віднести їх до типу II. Наявність набору з кубиків і астрагалів дала С.М. Санжарову підстави інтерпретувати пам'ятку, як поховання жерця. Він зазначає, що гра у ті часи була не лише розвагою, а й елементом культової практики.

У музеї зберігаються 86 астрагалів періоду раннього залізного віку. Вони репрезентують кімерійську, скіфську та сарматську добу, а також античні міста Північного Причорномор'я. 1971 року в кімерійському кургані IX—VIII ст. до н. е. Висока Могила (поховання 2), розкопаному поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. експедицією В.І. Бідзілі (Бидзіля, Яковенко 1974), було знайдено астрагал від лівої задньої кінцівки великої тварини без слідів додаткової обробки (інв. № Б8243). Розміри: довжина 58 мм, ширина 38 мм. Тип II.

До скіфського періоду належать 50 астрагалів. У 1954 р. експедицією під керівництвом О.І. Тереножкіна досліджено Мелітопольський курган IV ст. до н. е. поблизу м. Мелітополь Запорізької обл. (Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 47, 50—51, рис. 18—19, 44). У гробниці 2 у скупченні різноманітних предметів, що розташовувалися у південній частині, виявлено п'ять овечих астрагалів від лівої кінцівки без слідів додаткової обробки (до музею передано три: інв. № Б54-15). Розміри: довжина 31—38 мм, ширина 20—21 мм, висота 19—22 мм. Тип II.

Один астрагал походить з кургану № XXVII (IV ст. до н. е.) біля с. Холодний Яр (інв. № Б54а). Розкопки О.О. Бобринського (Бобринский 1887, с. 62). Довгу бічну сторону астрагала від лівої задньої кінцівки дрібної тварини підточено, а біля короткої бічної сторони зроблено наскрізний отвір. За публікацією відомо, що у похованні було 4 астрагали, але до музею потрапив тільки один (рис. 1, 3). Розміри: довжина 30 мм, ширина 20 мм, висота 18 мм. Тип I, вид 1.

У 1936 р. музейна збірка поповнилася колекцією музею Університету св. Володимира. Серед експонатів виявився один астрагал від лівої кінцівки дрібної тварини, переданий К.Г. Олшанським у 1879 р. Його було знайдено у другій половині XIX ст. біля аулів Комути та Гоміати в гірській місцевості Владикавказької обл. в гробниці V ст. до н. е. (рис. 1, 11). Бічну довгу сторону астрагала підточено, а на широкій випуклій стороні просвердлено наскрізний отвір (інв. № Б2553). Розміри: довжина 26 мм, ширина 18 мм, висота 16 мм. Тип I, вид 1.

До НМІУ було також передано 45 астрагалів з розкопок Краснознаменської археологічної експедиції 1980—1981 рр. під керівництвом Г.Л. Євдокимова (Євдокимов, Поруцкий, Гершкович 1982). Так, в курганах поблизу с. Первомайка Херсонської обл. знайдено 8 астрагалів дрібної парнокопитної тварини без слідів додаткової обробки: один у кургані 5, похованні 5 курганної групи I (інв. № БД 4861), ще один — у похованні 13 (інв. № БД 4859); чотири астрагали, на одному з яких збереглися сліди чорної фарби, — у кургані 1, похованні 2 курганної групи I (інв. № БД 5068/1-4) та два астрагали в кургані 4, похованні 4 курганної групи II (інв. № БД 5063/1-2) (рис. 3, 2). Розміри: довжина 24—35 мм, ширина 12—22 мм, висота 12—20 мм. Тип II.

Велику кількість дрібних астрагалів, обточених з одного боку (37 од. збер.; 14 — від лівої кінцівки, 22 — від правої), було виявлено в с. Кожум'яки: 1 астрагал — у кургані 1, похованні 1 (інв. № Бд-4865) та 36 астрагалів у кургані 1, похованні 2 (інв. № Бд-4870/1—36). Чотири предмети обточені з обох боків і мають сліди червоної фарби (рис. 1, 4—6). Розміри: довжина 28—30 мм, ширина 19—20 мм, висота 16—18 мм. Тип I, вид 1.

Сарматські пам'ятки представлено двома невеличкими (завдовжки 18 та 19 мм) бурштиновими астрагалами-підвісками з наскрізним отвором посередині (рис. 2, 4) з поховання жриці поблизу с. Чугуно-Крепінка Шахтарського р-ну Донецької обл. (I—II ст. н. е.), виявленими експедицією Донецького державного університету у 1984 р. (Моруженко, Санжаров, Посредников 1984). За експедиційним звітом, вони були у торбинці разом з іншими культовими предметами (інв. № Б8201, 8202). Розміри: довжина 19 мм, ширина 9 мм, висота 7 мм. Тип III.

З античних міст Північного Причорномор'я походить 33 астрагали, більшість (26 од. збер.) становлять матеріали з Ольвії.

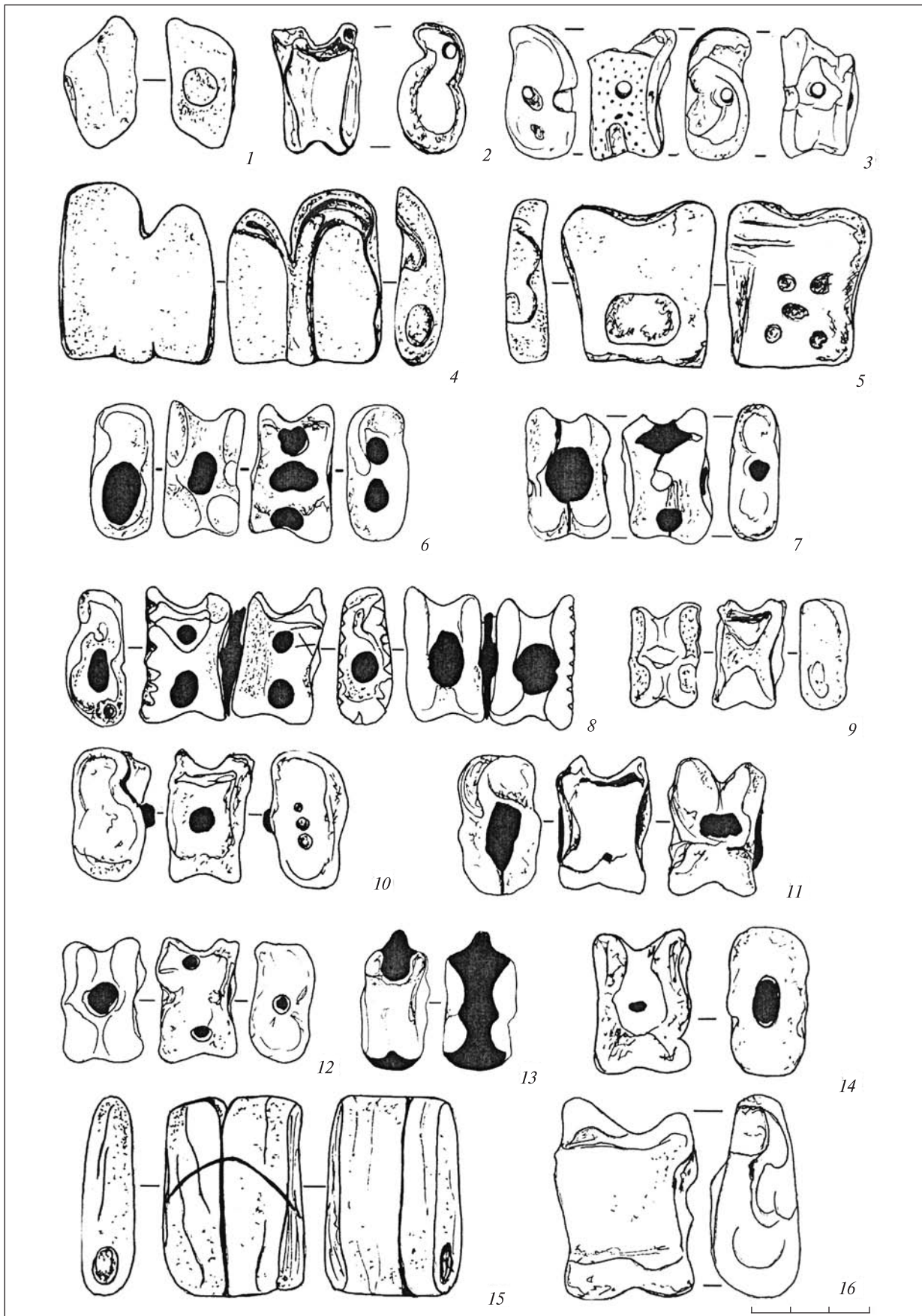

Рис. 3. Астралаги давньоруського часу (IX—XIII ст.). 1 — с. Журавна Сумської обл.; 2, 3, 9, 10, 11 — місце знахідки невідоме; 4 — с. Грищенці Черкаської обл.; 5 — с. Пекарі Черкаської обл.; 6, 7, 8, 16 — гора Киселівка, м. Київ; 13 — Старокиївська гора, м. Київ

З розкопок Л.М. Славіна 1935 року до музею надійшло 25 виробів. На 15-ти астрагалах від дрібних парнокопитних тварин слідів додаткової обробки не виявлено (інв. № Б2-2940—2954). Розміри: довжина — 30 мм, ширина 10—18 мм, висота 16—20 мм. Тип II. Один астрагал (інв. № Б2-2450) великого розміру, від правої кінцівки: довжина 67 мм, ширина 40—47 мм, висота 35 мм. Тип II.

Шість астрагалів від дрібних тварин (три — від лівої кінцівки, три — від правої) були підточені з обох боків і мали наскрізний отвір на широкій випуклій стороні (рис. 1, 10) (інв. № Б2-2902, 2904—2908). На п'яти виробках виявлено сліди червоної фарби, на одному — червоної та чорної. Розміри: довжина 30—32 мм, ширина 10—12 мм, висота 14—16 мм. Тип I, вид 3.

Значний інтерес складають сточені до плаского стану астрагали з наскрізним отвором по центру. Один з них — від дрібної тварини (інв. № Б2-2903). Розміри: довжина 27 мм, ширина 16—18 мм, висота 8 мм. Тип I, вид 2 (рис. 3, 9). Другий — великого розміру: довжина 64 мм, ширина 41—44 мм, висота 15 мм (інв. № Б2-1461) (рис. 3, 8). Тип I, вид 2. Аналогічний астрагал знайдено експедицією під керівництвом Л.М. Славіна 1936 року (інв. № Б3-838). Розміри: довжина 73 мм, ширина 46 мм, висота 18 мм. Тип I, вид 2.

У 1992 р. у колекціонера В.П. Гриньковського було закуплено для музею два астрагали від лівої кінцівки дрібної тварини, сточені до плаского стану, з с. Роксолани Овідіопольського р-ну Одеської обл. (інв. № Б8407, Б8408). Розміри: довжина першого і другого відповідно 32 і 30 мм, ширина 19 і 22 мм; висота 12 і 8 мм. Тип I, вид 2.

1954 року Керченський державний історико-археологічний музей передав до НМІУ 5 астрагалів із Пантікапея (чотири від правої кінцівки, один від лівої) зі слідами червоної фарби (інв. № Б11-135). Розміри: довжина 26—30 мм, ширина 20 мм, висота 17 мм. Тип I, вид 1.

З півдня України походить маленький астрагал (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) з непрозорого жовтого скла з наскрізним отвором у центрі (інв. № Б 8784), переданий до музею СБУ у 2004 р. (рис. 2, 3). Розміри: довжина 11 мм, ширина 7 мм. Тип III. Цікаво, що маленькі амулети повністю повторювали форму справжніх кістяних астрагалів (Алексеева 1978, с. 74, табл. 34, 47); можна навіть визначити, до якої кінцівки вони належали. Так, бурштинові амулети з сарматського поховання імітували праву кінцівку, скляний амулет — ліву.

Ігри з астрагалами були поширені і серед давніх слов'ян та в епоху Київської Русі. До цього періоду належить 98 різних за розміром астрагалів. Цю колекцію частково (59 предметів) дослідила М.С. Сергеева (Сергеева 1996, с. 102; 2002, с. 55). У фондах НМІУ зберігаються чотири астрагали (інв. № в-4542/513, 574, 575, 879) пеньківської культури VI—VII ст. Вони походять із розкопок 1957 року поселення у с. Пеньківка Кіровоградської обл. Всі астрагали (один від лівої задньої кінцівки, 3 — від правої) належали великим парнокопитним тваринам і знайдені в житлах: два у землянці 6 і по одному у землянках 4 та 10. Три астрагали не мають слідів обробки (тип II), а один, із землянки 10 (інв. № в-4542/879), трохи підточений та покритий червоною фарбою. Розміри: довжина 58—64 мм, ширина 33—45 мм, висота 30—35 мм. Тип I, вид 3.

Найчисленнішу групу експонатів складають астрагали з поселення VIII—IX ст. біля с. Зарічне (колишнє с. Петровське) Великописарівського р-ну Сумської обл. (43 од. збер., кол. список № в-23), де у 1938 р. проводив розкопки П.М. Третьяков. Усі кості від дрібної парнокопитної тварини (17 від лівої задньої кінцівки, 26 — від правої) дещо підточені з довгого пласкішого боку, крім одного, що підточений з обох боків (інв. № в-23/245). 19 астрагалів мають маленькі (3—4 мм) наскрізні отвори на довгій пласкішій стороні, в одному випадку отвір просвердлено на боковій довгій нерівній стороні. Найімовірніше, ці отвори слугували для підвішування і зберігання на мотузці (рис. 4, 1, 5). Астрагали без отворів ховали в невеличкі мішечки. Так, у дитячому похованні 110 на Старокиївській горі було виявлено 175 астрагалів, які лежали купкою (ймовірно, колись покладені до мішечка) з лівого боку біля стегна похованого (Каргер 1958, с. 176). На 10 предметах виявлено прокреслені графіті: на чотирьох — зображення хреста та складних за конфігурацією хрестоподібних фігур (інв. № в-23/ 589, 590, 591, 202) (рис. 4, 12—15), на чотирьох — по кілька хаотично розташованих рисок (інв. № в-23/247, 258, 278, 279) (рис. 4, 7—9, 21), на одному — сітчастий орнамент (інв. № в-23/252) (рис. 4, 19) та літероподібні позначки (інв. № в-23/277) (рис. 4, 16). Такі зображення виконували звичайним ножем або спеціальним ножем-різцем і були найпростішим і найдоступнішим способом орнаменталізації (Флєрова 2001, с. 126). Розміри: довжина 25—39 мм, ширина 16—22 мм, висота 15—22 мм. Тип I, вид 1.

Рис. 4. Астрагали VIII—XIII ст. 1, 5, 7—9, 12—16, 19, 21 — с. Зарічне Сумської обл. (VIII—IX ст.); 2 — біля озера Буромка Чернігівської обл. (X—XII ст.); 3 — гора Киселівка, м. Київ (X—XIII ст.); 4, 6, 10, 11, 14, 18, 20 — Старокиївська гора, м. Київ (X—XIII ст.); 17 — місце знахідки невідоме (XI—XIII ст.)

Велика група астрагалів датується періодом Київської Русі (IX—XIII ст.). Значний інтерес викликають астрагали великих парнокопитних тварин, обточені з усіх сторін до плаского стану, які надійшли до музею з колекції В.В. Хвойки. 1897 року Імператорська археологічна комісія передала астрагал (від лівої кінцівки) з с. Гришенці Черкаської обл. (інв. № в-4537/48). На лицьовому боці прокреслено

графіті у вигляді овалу (рис. 3, 4). Розміри: довжина 52 мм, ширина 32 мм, висота 14 мм. Тип I, вид 2. У 1914 р. на кошти музею було закуплено ще два подібних астрагали (від правої кінцівки). Один (інв. № в-383), знайдений в с. Пекарі Черкаської обл., мав на звороті позначку ціни сторін у вигляді п'яти заглиблених виїмок (рис. 3, 5). Розміри: довжина 42 мм, ширина 39 мм, висота 12 мм. Тип I, вид 2. Дру-

гий походив з с. Хмельна Черкаської обл. Розміри: довжина 45 мм, ширина 39 мм, висота 13 мм. Тип I, вид 2.

Маленький астрагал-амулет з отвором для підвішування, можливо, від ягняти або козеняти, було придбано на кошти музею з колекції В.В. Хвойки у 1914 р. (інв. № в-3478). Один з «ріжків» астрагала був відбитий (рис. 4, 17). Місце знахідки виробу невідоме. Розміри: довжина 19 мм, ширина 9 мм, висота 10 мм, діаметр отвору 2 мм. Тип I, вид 1.

У 1899 р. музейним надбанням стали два астрагали X ст. (від лівої кінцівки дрібної парнокопитної тварини) з кургану Чорна Могила, що поблизу м. Чернігова (інв. № в-4445). Вони походили з розкопок Д.Я. Самоквасова у 1873 р. і були частиною грального набору (Рыбаков 1949, с. 44). Один з них мав наскрізний отвір на бічній довгій нерівній стороні (діаметр 4 мм) і був склеєний з чотирьох частин. Довжина виробу 32 мм, ширина 21 мм, висота 16 мм. Тип I, вид 1. Другий астрагал не мав слідів обробки. Його довжина 28 мм, ширина 22 мм, висота 16 мм. Тип II.

Астрагал дрібної парнокопитної тварини (від правої кінцівки) з графіті знайдено В.Є. Козловською у 1910 р. при розкопках слов'янського городища IX—XII ст. біля озера Буромка Черкаської обл. (інв. № в-4573/215). На лицьовому боці нанесено графіті у вигляді хрестика та прокреслених ліній, на зворотному — у вигляді хреста (рис. 4, 2). Розміри: довжина 34 мм, ширина 9 мм, висота 18 мм. Тип I, вид 3.

Астрагал великої парнокопитної тварини з наскрізним отвором у центрі (від лівої кінцівки) передала до музею 1925 року Комісія з дослідження м. Остра Чернігівської обл. (інв. № в-3253). Розміри: довжина 43 мм, ширина 38 мм, висота 22 мм. Тип I, вид 3.

Незначна кількість предметів (4 од. збер., інв. № в-4615/3049, 3050, 3051, 3052) походить із с. Кічкас (зараз — територія м. Запоріжжя), де у 1928 р. А.В. Добровольський дослідив давньоруське поселення (Древнерусские 1984, с. 103; Добровольський 1928). У різних землянках було знайдено два астрагали від лівої та правої задніх кінцівок великих парнокопитних тварин (інв. № в-4615/3051, 3052) та два менших від лівої задньої кінцівки дрібних тварин (інв. № в-4615/3049, 3050). Розміри більших астрагалів: довжина 61—62 мм, ширина 32—44 мм, висота 31—35 мм; менших: довжина 31 мм, ширина 19 мм, висота 16 мм. Усі астрагали трохи підточені з більш пласкої довгої сторони. Тип I, вид 1.

Дуже обточений з усіх сторін астрагал дрібної парнокопитної тварини (від правої кінцівки) передав до музею Інститут археології НАНУ в 1986 р. (інв. № вд-3136). Його знайдено при розкопках Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом О.П. Моці у с. Журавни Сумської обл. (рис. 1, 1). Астрагал походив з могильника X—XIII ст. (курган 2). Розміри: довжина 29 мм, ширина 16 мм, висота 1 мм. Тип I, вид 1.

Із старих музейних зібрань (депаспортизованих у роки Другої світової війни) походить колекція з шести підточених астрагалів дрібної парнокопитної тварини. Чотири мали залиті свинцем наскрізні отвори. На одному з них (інв. № вд-4133) зроблено один наскрізний отвір по центру, а на боковій, пласкішій, стороні — три невеликих виїмки, що мали позначати «ціну» сторони (рис. 3, 10). Розміри: довжина 31 мм, ширина 19 мм, висота 20 мм. Тип I, вид 1. На відміну від попереднього, другий астрагал (інв. № вд-4135) мав наскрізний отвір, що проходив через бокову, пласкішу, сторону до центру. Розміри: довжина 32 мм, ширина 21 мм, висота 19 мм. Тип I, вид 1. Два наскрізні отвори, які перехрещувалися в центральній частині, мав третій астрагал (інв. № вд-4134). Розміри його такі: довжина 33 мм, ширина 21 мм, висота 19 мм (рис. 3, 14). Тип I, вид 1. І, нарешті, у четвертому виробі поєднувалися між собою три наскрізні отвори (інв. № вд-4136). Розміри: довжина 33 мм, ширина 18 мм, висота 17 мм. Тип I, вид 1. Ще два виробу не були обтяжені свинцем. Майже до плаского стану був сточений п'ятий астрагал (інв. № вд-4137). Розміри: довжина 28 мм, ширина 18 мм, висота 14 мм. Тип I, вид 1 (рис. 3, 9). Шостий астрагал (інв. № вд-4138) мав маленький наскрізний отвір (діаметр 4 мм) і був пофарбований у червоний колір (рис. 3, 2). Розміри: довжина 33 мм, ширина 19 мм, висота 19 мм. Тип I, вид 1.

Найцікавішою є колекція астрагалів X—XIII ст. з розкопок різних років у Києві. Знайдені, переважно, у центральній частині міста — на Киселівці, Андріївському узвозі та на Старокиївській горі, вони репрезентують майже всі типи та види цієї категорії матеріалу.

З Киселівки походять п'ять астрагалів. Показово, що в роботах, присвячених розкопкам на горі Киселівці, дослідники згадують про наявність астрагалів серед інших кістяних виробів мимохідь, не надаючи жодної додаткової інформації про них (Шовкопляс 1958, с. 142; Кілієвич 1975).

У 1927 р. В.Є. Козловська передала до музею два астрагали (битки), залиті свинцем. Дуже незвичний та своєрідний вигляд мала битка, що складалася з двох астрагалів від однієї дрібної парнокопитної тварини, з'єднаних боковими пласкішими сторонами свинцевою заливкою (інв. № в-2050/929). Широкі довгі сторони сточено та відполіровано (рис. 3, 8). Астрагал від правої кінцівки по довгій боковій стороні оздоблено зубчиками. Кожен з астрагалів мав по три наскрізні отвори, залиті свинцем. На астрагалі від лівої кінцівки нанесено графіті у вигляді хреста. Розміри: довжина 59 мм, ширина 34 мм, висота 17 мм. Діаметр отворів 4—8 мм. Тип I, вид 2.

Другий астрагал (інв. № в-2050/876) був обточений з чотирьох довгих боків (рис. 3, 6) і мав п'ять наскрізних отворів, залитих свинцем: три на широкій випуклій стороні, що сходилися на широкій увігнутій стороні в одному отворі та два отвори на пласкій довгій стороні, які сходилися на боковій довгій нерівній стороні. Розміри: довжина 36 мм, ширина 21 мм, висота 17 мм. Тип I, вид 2.

Аналогічний астрагал (інв. № в-13/1510) походить із розкопок І.В. Бондаря у 1939 р. (експедиція КДІМ). Розміри: довжина 32 мм, ширина 22 мм, висота 16 мм. Тип I, вид 2 (рис. 3, 7). Тоді ж було знайдено астрагал-битку (інв. № в-13/1509) від правої кінцівки великої парнокопитної тварини, підточений з обох широких довгих сторін (рис. 3, 16). Розміри: довжина 68 мм, ширина 46 мм, висота 33 мм. Тип I, вид 1.

Ще один цікавий виріб (інв. № в-14/2713) виявив І.В. Бондар у 1940 р. Астрагал від правої задньої кінцівки був обточений з широкої довгої сторони і мав наскрізний отвір та невеличке заглиблення для заливки свинцем. Широку випуклу сторону прикрашено крапчастим орнаментом, а на короткій боковій стороні нанесено графіті у вигляді сітки (рис. 4, 3). Розміри: довжина 31 мм, ширина 19 мм, висота 16 мм, діаметр отвору 6 мм. Тип I, вид 1.

Один необроблений астрагал дрібної парнокопитної тварини (від лівої кінцівки) було знайдено на Андріївському узвозі, 36 у 1958 р. Розміри: довжина 34 мм, ширина 22 мм, висота 17 мм. Тип II.

З розкопок на Старокиївській горі (вул. Володимирська, 2) музей одержав 24 астрагали. Три астрагали виявив Т.М. Мовчанівський 1936 року. На одному ледь підточеному астрагалі-битці, що належав великій парнокопитній тварині (права кінцівка) нанесено графіті у вигляді

«гральної дошки» (інв. № в-8/4695). Розміри: довжина 66 мм, ширина 45 мм, висота 38 мм. Тип I, вид 1 (рис. 4, 20). Биткою, найвірогідніше, слугував ще один великий астрагал (ліва кінцівка) без слідів обробки (інв. № в-8/4759). Розміри: довжина 62 мм, ширина 40 мм, висота 34 мм. Тип II. I, насамкінець, астрагал від лівої кінцівки дрібної парнокопитної тварини, на широкій довгій стороні якого прокреслено графіті у вигляді чотирьох прямих ліній (інв. № в-8/4771) (рис. 4, 10). Розміри: довжина 35 мм, ширина 21 мм, висота 18 мм. Тип I, вид 1.

13 астрагалів з тріхи підточеною боковою довгою, більш пласкою, стороною було передано до музею з розкопок М.К. Каргера 1939 року (колекційний список в-11). Один (інв. № в-11/3212) належав великій парнокопитній тварині (ліва кінцівка). Розміри: довжина 58 мм, ширина 38 мм, висота 35 мм. Тип I, вид 1. Ще 12 астрагалів належали дрібним тваринам. Із 9 астрагалів від лівої кінцівки чотири мали сліди червоної фарби (інв. № в-11/3515, 3517, 3520, 3521), три були без додаткової обробки (інв. № в-11/3511, 3514, 3518), один — з графіті у вигляді сітки (інв. № в-11/3513) (рис. 4, 18) та один — з наскрізним отвором діаметром 6 мм по центру виробу (інв. № в-11/3522) (рис. 4, 6). Серед трьох астрагалів від правої кінцівки один мав сліди червоної фарби (інв. № в-11/3519), один був без додаткової обробки (інв. № в-11/3516) та один — з графіті у вигляді плетінки (рис. 4, 4), нанесеної розпеченим різцем (інв. № в-11/3510) (Флєрова 2001, с. 126). Розміри: довжина 28—34 мм, ширина 17—22 мм, висота 15—19 мм. Тип I, вид 1.

1955 року Інститут археології проводив розкопки на Старокиївській горі. Тоді до музею було передано астрагал від правої кінцівки дрібної парнокопитної тварини, залитий свинцем по широкій довгій увігнутій стороні (інв. № в-4624/441). Бокові довгі сторони сточено, в центрі, вірогідно, зроблено заглиблення для заливки свинцем (рис. 4, 14). Розміри: довжина 37 мм, ширина 18 мм, висота 16 мм. Тип I, вид 1.

З розкопок С.Р. Кілієвич у 1969 р. музей одержав 7 астрагалів дрібної парнокопитної тварини (три від правої кінцівки, чотири — від лівої) зі слідами червоної фарби (інв. № в-4678/710), знайдених у заповненні житла I на глибині 1,6 м. На широку випуклу сторону одного з астрагалів нанесено графіті у вигляді прямих хаотично розташованих ліній (рис. 4, 11), всі інші — без слідів додаткової обробки. Розміри: довжина 29—33 мм, ширина 19—20 мм, висота 17 мм. Тип I, вид 1.

Можливо, також із Києва походить астрагал від правої кінцівки дрібної тварини (інв. № в-4625/324), одержаний музеєм 1972 року, місце та час знахідки невідомі (рис. 3, 3). Розміри: довжина 35 мм, ширина 19 мм, висота 18 мм, діаметр отворів 4 мм. Тип I, вид 1. Боківі довгі сторони та широка ввігнута сточені. У нижній частині бокової пласкішої довгої сторони просвердлено наскрізний отвір для підвішування, а на сторонах просвердлено три наскрізних отвори для заливки свинцем. Широку випуклу сторону вкриває крапчастий орнамент. Подібне оздоблення часто трапляється саме на київських виробках, зокрема, кілька астрагалів з крапчастим орнаментом знайшов Д.В. Мілеєв у 1909 р. у похованні 110 на території садиби Десятинної церкви (Каргер 1958, табл. XVIII).

Астрагали є доволі поширеною категорією археологічного матеріалу. Найбільша кількість знахідок пов'язана з похованнями. Нерідко ці вироби фіксують у культурному шарі поселень або міст. Певну кількість астрагалів у одній могилі або у побутовому комплексі науковці розглядають як гральні набори.

Астрагали відомі у багатьох культурах доби бронзи, хоча початок їх використання як ігрового інвентарю сягає давнішого часу. Вже для катакомбної культури можна засвідчити наявність виразних гральних наборів. У бабинській (Литвиненко 2005) та зрубній культурах знаходять астрагали зі слідами обробки (підточеність, отвори), із графіті та у наборах з іншим гральним приладдям (Цимиданов 1998; 2004, с. 53—54, рис. 33, 12; 54, 3; 55, 1, 2; 57, 3, 4). Для згаданих культур наявність астрагалів у похованнях вважається критерієм виділення осіб — носіїв жрецьких функцій (Цимиданов 2004, с. 77—78).

Багато астрагалів знаходять на пізньоскіфських городищах та могильниках (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 97—98). Так, у некрополі Усть-Альминського городища (I—III ст.) в семи похованнях склепу 92 було знайдено по 1, по 3 та по 4 астрагали. У двох ґрунтових могилах виявлено набори по 4 астрагали, що супроводжували в одному випадку поховання чоловіка, а в іншому — дівчинки-підлітка (Высотская 1994, с. 123, табл. 30, 24; 31, 18, 36, 51; 32, 37). У Східному могильнику Неаполя Скіфського (II ст. до н. е. — III ст. н. е.), де ховали представників демократичних прошарків населення пізньоскіфської столиці, знайдено значну кількість астрагалів у таких наборах: 1 могила — 1 астрагал, 2 могили — по 3, 1 могила — 6 астра-

галів, 1—14 астрагалів і 1 могила — 27. Склеп 19 містив два дитячі поховання з наборами астрагалів: 11 — у похованні 3 та 51 — у похованні 1. Астрагали розташовувалися біля голів небіжчиків і були підпиляні та просвердлені. У могилі 20 підпиляний і просвердлений астрагал лежав у ногах дорослого чоловіка (Сымонович 1983, с. 91, табл. XXIX, 35, 36, 40—49).

В античних містах-державх Північного Причорномор'я велика кількість знахідок астрагалів походить із некрополів. Т.В. Блаватська пояснювала це тим, що астрагали використовували у побуті до «повного зношення» і тому краще зберігаються в поховальному інвентарі (Блаватская 1959, с. 73). Таке припущення є досить сумнівним, оскільки астрагали з поховань не «нові», а мають сліди використання. Крім того, у жодному населеному пункті не знайдено астрагалів у стадії «повного зношення».

Астрагали з графіті, зокрема з сітчастим орнаментом, нерідко знаходять на пам'ятках середньовіччя: на давньоруських (Андреев, Романцов 2005, с. 112), а також на сибірських (Молодин, Ефремова 2008, с. 70).

Цікаву групу виробів становлять гральні кості-кубики, на кожному боці яких нанесено позначки, що позначали «ціну» сторін. Ігри з кубиками належали до азартних і часто викликали осуд з боку суспільства. Активним ворогом азартних ігор була християнська церква.

Б.Г. Петерс запропонував систематизувати кубики античної доби за формою: I тип — гральні кості у формі паралелепіпеда, II — у формі куба (Петерс 1986, с. 90). Насправді існує набагато більше різних форм гральних кубиків (рис. 5, 12—15, 17) (Alfonso X; Verweij), проте загальну детальну класифікацію цієї категорії матеріалу не розроблено. Крім зазначених типів, у музейній збірці наявні біпірамідальні кубики бронзової доби та кубики неправильної форми античного часу.

Протягом століть кубики виготовляли з різних матеріалів: кістки, глини, скла, каменю, металу, дерева; найбільш поширеним матеріалом була кістка. Відомі кістяні заготовки для виготовлення кубиків (рис. 5, 16). Кубики використовували і для азартної гри у кості, і для настільних ігор у наборах з фішками і дошками. Грецька гра у кості називалася *куβεία* і проводилася у спеціальних приміщеннях (*куβεία σκίραφεία*). Гравці перемішували кілька кубиків у посудині, яка називалася баштою (*πύργος*, *φύκος*), і викидали на дошку. Кожна комбінація очок мала власну назву, яких відомо 64 (Велишский 1878, с. 256).

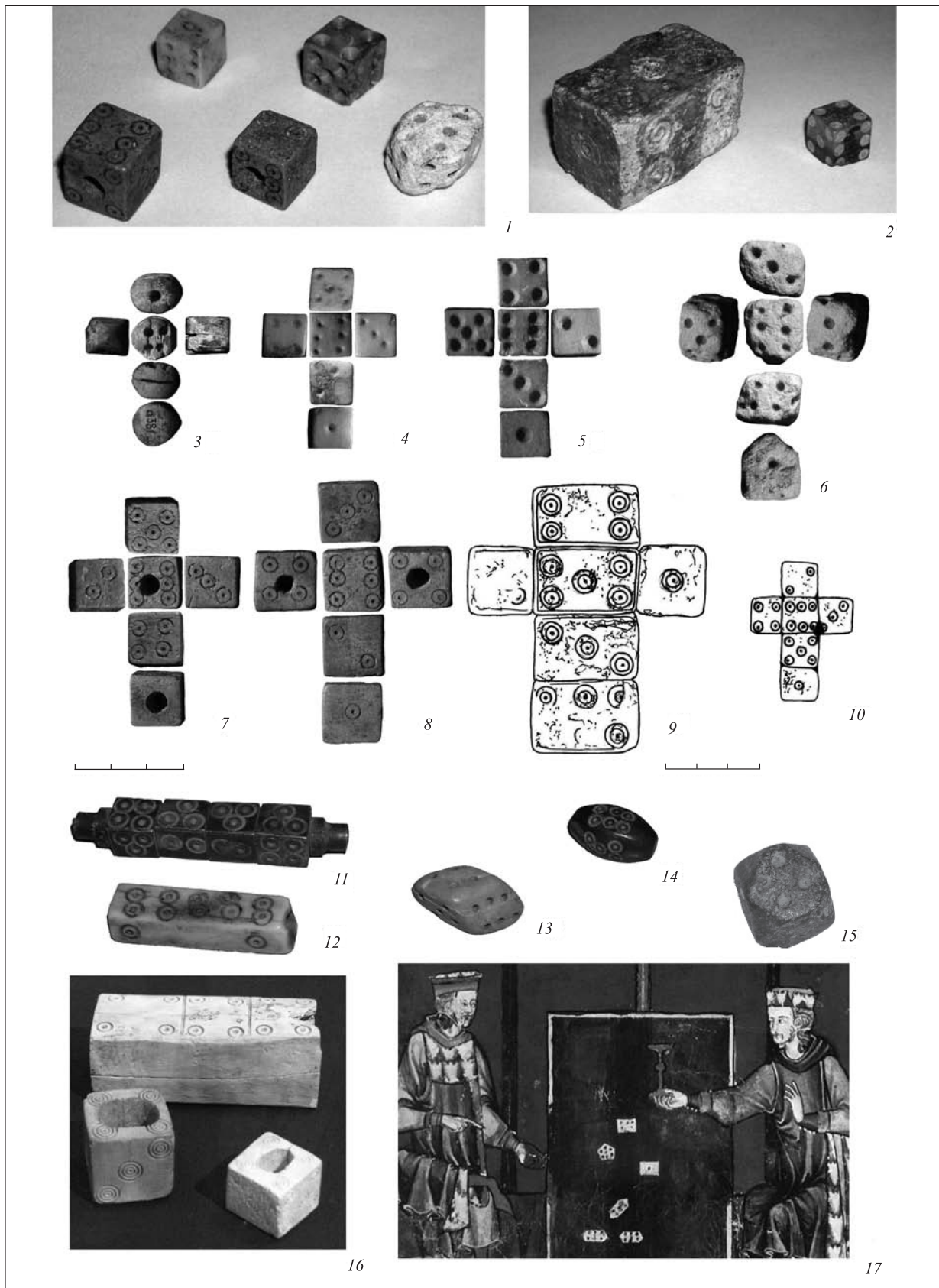

Рис. 5. Гральні кубики. 1 — раннього залізного віку; 2 — періоду Київської Русі (X—XIII ст.); 3 — катакомбного часу; 4—8 — IV ст. до н. е. — II ст. н. е. (місце знахідки невідоме); 9, 10 — м. Київ; 11 — ворожильний пристрій «рамала», Східне Середземномор'я (XI ст.), 12 — видовжений кубик, Сирія (I ст.); 13 — Єгипет, період Птолемеїв (IV ст. до н. е.); 14 — Рим (II—III ст.); 15 — Україна, період Київської Русі (X—XI ст.); 16 — кістяна заготовка на кубики, Національний Римський музей; 17 — мініатюра з рукопису «Книги ігор» (3—7, 9, 10 — кістка, 8 — камінь)

Три гральні кістяні кубики бронзової доби, що зберігаються у НМІУ і знайдені у вже описаному похованні 2 кургану 12 біля м. Сватове (інв. № а379-а381), мали лише чотири функціональні грані (Gold 1993, S. 77). Ще дві сторони мали вигляд невисоких чотиригранних пірамідок, що дало підстави С.М. Санжарову назвати цю форму біпірамідальною (Санжаров 1988, с. 143, рис. 2, 10). Усі три кубики ідентичні за формою і розмірами (9 × 8 × 10 мм). На двох пласких гранях розташовано позначки у вигляді круглих заглиблень — очок: на першій — одне, на другій — чотири, на третій — поздовжня риска, і четверта грань не має позначок (рис. 5, 3).

Часто знаходять гральні кубики і в античних містах Північного Причорномор'я. У музеї зберігається п'ять гральних кубиків цього періоду (IV ст. до н. е. — II ст. н. е.) у формі куба: чотири — виготовлено з кістки (найвірогідніше, слонової), один — з крейдової породи каменю (рис. 5, 1).

1992 року до музею надійшло три кубики з колекції В.П. Гриньківського. З них два кістяні: один завбільшки 7 × 7 мм (інв. № Б8416), тип II (рис. 5, 4), другий — 8 × 8 мм (інв. № Б8417, тип II) (рис. 5, 5) і один виготовлений з крейдової породи із вдалим використанням природної форми каменю (рис. 5, 8). Кубик має неправильну форму: п'ять граней пласкі, одна трохи видовжена та загострена. Розміри: 7 × 10 мм (інв. № Б8418), тип IV. На гранях розташовані позначки очок від одного до шести у вигляді невеликих заглиблень. На загостреній грані — чотири крапки, по дві з кожного боку загострення. Можна із впевненістю стверджувати, що цей кубик зробила неможна людина з дешевого матеріалу для власних потреб.

Ще два кістяні кубики (тип II) було передано до музею 2005 року. Їх зовнішній вигляд майже ідентичний (рис. 5, 6, 7). Вони мають правильну кубічну форму, позначки на гранях виглядають як кола з крапками у центрі. Обидва мають наскрізні отвори для підвішування або нанизування на спеціальний стрижень на зразок пристрою для пророкувань «рамала» (рис. 5, 11). Розміри: 7 × 7 мм та 8 × 8 мм, діаметр отворів 2 мм (інв. № Б8761, Б8762). Розташування очок на кубиках: 1—6, 2—3, 4—5. Аналогічні кубики з позначками у вигляді концентричних кіл були широко розповсюджені в античному світі (Papanikola-Bakirtzi 2002, P. 210—211).

До періоду Київської Русі (X—XII ст.) належать два гральні кубики (рис. 5, 2). Один у формі паралелепіпеда (рис. 5, 9) було зна-

йдено в 1900 р. під час земляних робіт у Києві біля Золотих воріт (інв. № в-4552/496), де відкрито багате воїнське поховання з конем та зброєю. Поряд з кубиком, за словами робітників, було понад десяток скляних фішок, з яких збереглося чотири (Каргер 1958, с. 178). Кубик та фішки музей одержав у дарунок від В.М. та Б.І. Ханенків у 1907 р. Позначки на гранях кубика нанесено циркульними кружками спеціальним тризубим інструментом. Кожна грань оточена врізним орнаментом у вигляді прямокутника (Корзухіна 1963, с. 86, рис. 1, 15). Розміри: довжина 32 мм, ширина 20 мм, висота 20 мм.

Того ж 1907 року від Імператорської археологічної комісії до музею було передано гральну кость у вигляді куба з колекції В.В. Хвойки (інв. № вд-1692), яку було знайдено в Києві на горі Киселівці у 1897 р. (рис. 5, 10). На шести бічних сторонах циркульними кружками нанесено «ціну» — позначки від одного очка до шести. Розміри: 8 × 8 мм. Тип. I.

Характерно, що сума очок на протилежних гранях кубиків із шістьма паралельними гранями дорівнювала, як правило, числу сім, яке в багатьох народів вважалася досконалим та щасливим. Т.В. Блаватська зазначала, що таке маркування сторін у багатьох давніх народів мало сприяти перемозі у грі (Блаватская 1959, с. 75). Трапляються і винятки з цієї системи: такими є два кубики античного часу (інв. № Б8761, Б8762) та кубик X—XI ст. з Києва (інв. № в-4552/496). На останньому очки розташовано так: 4—3, 5—6, 1—2.

Аналоги кубикам з музейної колекції добре відомі на всій території сучасної України. Перші гральні кубики доби бронзи знайшов В.О. Городцов під час розкопок в Ізюмському повіті (Городцов 1905, табл. VI). На сьогодні відома значна кількість випадків виявлення кубиків у похованнях катакомбної культури (Клейн 1997; Kaiser 2003, S. 221—223). Усі ці вироби мають 4 грані з позначками, їхні кути виготовлені у вигляді пірамідок або заокруглені. Оскільки першими як кубики використовували астрагали, у яких так само враховували лише чотири грані, можливо, у катакомбній культурі ми маємо страву з якоюсь ранньою формою кубиків.

Гральні кубики трапляються на пізньоскіфських пам'ятках. У некрополі Усть-Альминського городища знайдено два кубики (по одному у могилі) з позначками очок у вигляді кіл з точками всередині (Высотская 1994, с. 123, табл. 28, 21; 5, 13). Багато кубиків походить з античних

міст Північного Причорномор'я (Наливкина 1940, с. 197, табл. XLIV, 8), пам'яток черняхівської культури (Магомедов 2001, с. 86, табл. 80, 14) та з давньоруських городищ і міст (Арциховський 1949, с. 171, рис. 11, ж; Кызласов 1955, с. 224), зокрема кубики видовженої форми було знайдено в кургані Чорна Могила (X ст.) у Чернігові (Рыбаков 1949, с. 43). Гральні набори, що склалися з фішок і кубика видовженої форми використовувалися для гри hnefatafl, поширеної в країнах Скандинавії. Так, у похованні знатного вікінга (початок X ст.), розкопаному в кургані на острові Груа (Франція), було виявлено 12 гральних фішок з оленього рогу та видовжений кубик із кістки моржа (Les Vikings 1992, кат. № 360, с. 322).

Гральні кості слугували не тільки приладдям для гри. Науковці зазначають, що астрагали могли використовувати для ворожіння та пророкувань, як амулети, у знаряддях для видобування вогню, як лошила, як знаки, що підтверджували дружні стосунки між людьми, як штампи і навіть як застібки (Корзухина 1963, с. 101). Відомі також посудини у формі астрагалів, зокрема, червонофігурний світильник V ст. до н. е. (рис. 2, 1) з Національного музею етрусків на виллі Джулія (Рим). Важливими функціями астрагалів та кубиків було ворожіння та пророкування, але, на жаль, майже не можна розділити суто ритуальні набори та набори для гри. Не випадково кості були обов'язковим атрибутом жерців, яким вони часто користувалися під час обрядів. Є знахідки епіграфічних написів античного часу з оракулом, у якому детально описано, яку волю богів віщує той чи інший кидок кубиків (Heinvetter 1912; Nollé 1987).

Часто знаходять мічені астрагали. Позначки-графіті на них були пов'язані з ігровими, обрядовими чи магічними функціями цих предметів, можливо, це були особисті мітки власників. Дрібні насічки й риски могли відбивати наявність якихось дій у грі, пов'язаних з рахунком (Сергеева 2002, с. 56). Привертає увагу і подібність мотивів, що побутували на значній території протягом тривалого часу.

Кості перетворилися у символ талану, щастя й благополуччя, стали амулетом, що відвертає зло, захищає від пристриту. Відомі астрагали та підвіски у формі астрагалів зі скла, бурштину, халцедону, глини, свинцю, перламутру, слонової кістки, дорогоцінного каміння, золота.

Астрагали і кубики, а також їхні зображення, виготовлені з інших матеріалів, носили на шії, підвішуючи на мотузці, протягненій у спеціально просвердлені отвори. У багатьох культурах, особливо у скотарських, кості були пов'язані з магією родючості та достатку. Цікаві відомості щодо магічного значення астрагалів дає етнографія. Так, астрагали, що зберігалися вдома, приносили господареві щастя та багатство. Жителі Сибіру збирали велику кількість астрагалів і закопували їх в загоні для овець, що повинно було сприяти розмноженню худоби. Алтайці прив'язували астрагали до колиски немовляти для його швидкого росту (Традиционное 1989, с. 60, 68). Часто кості фігурують у казках, легендах та переказах, що дійшли до нас з глибини століть. Одна з алтайських легенд розповідає про духів, що збиралися у центрі Всесвіту на найвищій горі і грали в кості на душі людей і тварин. Шамани намагалися з'ясувати, хто з духів на даний момент виграє і до кого краще звертатися по допомогу (Каруновская 1936, с. 162).

В язичницькій Русі був поширеним звичай кидати жереб, щоб «випробувати долю», для чого використовували звичайні шестигранні кості-кубики, зображення яких знаходимо на мініатюрі з Радзивілівського літопису (Корзухина 1963, с. 95, рис. 1, 4). У слов'ян побутував звичай (подекуди він зберігався до середини XIX ст.) рахувати бабки і гроші на Чистий Четвер. Це мало принести щастя у грі та багатство (Сергеева 2002, с. 56).

Таким чином, музейна збірка астрагалів та кубиків дає можливість повністю охарактеризувати цю категорію матеріалу, прослідкувати еволюцію грального приладдя протягом століть та визначити місце, яке належало іграм у повсякденному житті давнього населення України.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ. — Вып. 1-12. — М., 1978.

Андреев С.И., Романцов А.Н. Древнерусское поселение первой половины XIII в. у с. Никольское на р. Цна // Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII—XIV веках. — Тула, 2005. — С. 103—114.

Арциховский А.В. Раскопки восточной части дворища в Новгороде // МИА. — 1949. — № 11. — С. 119—152.

Бидзиля В.И., Яковенко Э.В. Киммерийские погребения Высокой Могины // СА. — 1974. — № 1. — С. 148—159.

Блаватская Т.В. Игральные кости из Пантикапея // Listy Filologické. — VII (LXXXII). 1959. — Eunomia III, 2. — С. 68—80.

- Бобринский А.А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. 1.
- Боровський Я.Є., Архінова Є.І.* Дослідження «міста Ярослава» у 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. — К., 1993. — С. 206—216.
- Братченко С.Н., Шарафутдинова Э.С., Смирнов А.М.* Отчет Левобережного отряда Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР // НА ІА НАНУ. — № 1974/13а.
- Велишский Ф.Ф.* Быт греков и римлян. — Прага, 1878.
- Высотская Т.Н.* Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.
- Горбач О.* Наші давні ігри // Пам'ятки України. — К., 2001. — № 1—2. — С. 22—32.
- Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 174—340.
- Громова В.* Определитель млекопитающих по костям скелета. — М., 1950.
- Гутер Р.С., Полунов Ю.Л.* Джироламо Кардано. — М., 1980.
- Добровольський А.В.* Селище з землянок: Лівий берег Дніпра в околицях с. Кічкас. 1928 // НА ІА НАНУ. — Ф. 18. — Спр. № 7.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.* — К., 1984.
- Евдокимов Г.Л., Поруцкий А.Г., Гершкович Я.П.* Отчет о раскопках курганов и поселения Краснознаменной ново-строечной экспедицией в Херсонской обл. 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/21.
- Закирова И.А.* Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 213—256.
- Зубарь В.М., Мещеряков В.Ф.* Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса (по материалам некрополя первых веков н. э.) // Культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 97—98.
- Каргер М.К.* Древний Киев. — М.; Л., 1958.
- Каруновская Л.Э.* Представления алтайцев о Вселенной: материалы к алтайскому шаманству // СЭ. — 1936. — № 4—5. — С. 160—183.
- Кілієвич С.Р.* Дослідження Старокиївської гори // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 28—39.
- Клейн Л.С.* Происхождение нуля, или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом // Stratum plus. — 1997. — С. 47—66.
- Ковалева И.Ф.* Срубные погребения с наборами альчииков // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепрпетровск, 1989. — С. 59—91.
- Корзухина Г.Ф.* Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.
- Кызласов Л.Р.* Сырский чаа-гас // СА. — 1955. — Т. 24. — С. 197—256.
- Литвиненко Р.О.* Поховання культурного кола Бабине з астрагалами // Древности. — Харьков, 2005. — С. 74—86.
- Магомедов Б.В.* Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Молодин В.И., Ефремова Н.С.* Культурный комплекс Куйлю (Кучерла — 1; преемственность иррационального опыта) // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2008. — №1 (33). — С. 67—78.
- Моруженко А.А., Санжаров С.Н., Посредников В.О.* Раскопки в с. Чугуно-Крепинка Донецкой области в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/84.
- Наливкина М.А.* Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг. — К., 1940.
- Національний музей історії України.* Фотоальбом. — Київ, 2001.
- Петерс Б.Г.* Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
- Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 році (з матеріалів наукового архіву АН УРСР)* // Археологія. — 1947. — Т. 1 — С. 141—151.
- Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—103.
- Санжаров С.Н.* Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // СА. — 1988. — № 1. — С. 140—158.
- Сергеева М.С.* Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 101—104.
- Сергеева М.С.* До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 50—58.
- Скржинская М.В.* Будни и праздники Ольвии в VI—I вв. до н. э. — СПб., 2000.
- Сымонович Э.А.* Население столицы позднескифского царства. — К., 1983.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.* Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: человек, общество.* — Новосибирск, 1989.
- Флёрова В.Е.* Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков. — СПб., 2001.

- Хейзинга Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры. — М., 1997.
- Цимиданов В.В. Знаки на астрагалах из срубных погребений Донетчины // Музей XXI столетия. — Донецк, 1998. — С. 2—4.
- Цимиданов В.В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа // Археологический альманах. — 2001. — № 10. — С. 215—248.
- Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. — Донецк, 2004.
- Цимиданов В.В., Чаур Н.А. О погребениях с астрагалами срубной культурно-исторической общности // Древности Подонья. — Луганск, 1997. — С. 50—61.
- Черняков И.Т., Лежух И.П. Набір для гри в горщику з Ніконія // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 41—44.
- Шовкопляс Г.М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві // Праці Київського державного історичного музею. — 1958. — Вип. 1. — С. 133—158.
- Alfonso X. Book of Games // <http://games.rengeekcentral.com>
- Gold aus Kiew: Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums. — Wien, 1993.
- Heinevetter F. Würfel- und Buchstabenorakel in Griechenland und Kleinasien. — Breslau, 1912.
- Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut. — Archäologie in Eurasien. — Mainz am Rhein, 2003. — Band 14.
- Klejn L.S. The Early Evolution of Dice between the Danube and the Undus. Contribution to the Early History of Mathematics // Acta Archaeologica. — 1999. — Vol. 70. — N 1, December. — P. 113—135.
- Les Vikings. Les Scandinaves et l'Europe 800—1200. — Paris, 1992.
- Nollé J. Südkleinasiatische Losorakel in der römischen Kaiserzeit // Antike Welt. — 1987. — 18, 3. — S. 41—49.
- Papanikola-Bakirtzi D. Everyday Life in Byzantium. — Athens, 2002.
- Verweij A. Gallery of Ancient Dice // <http://averweij.web.cern.ch/averweij/index.htm>

Одержано 25.11.2008

М.А. Стрельник, М.А. Хомчик, С.А. Сорокина

ИГРАЛЬНЫЕ КОСТИ (II тыс. до н. э. — XIV в. н. э.)
 ИЗ КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье дана характеристика 209 астрагалов и 10 кубиков из собрания музея. В коллекции присутствуют практически все типы и виды астрагалов, а также кубики разной формы. Большинство артефактов публикуется впервые. Исследованный материал позволяет проследить процесс эволюции игрового инвентаря в течении длительного времени, а также определить место, которое принадлежало играм в повседневной жизни древнего населения Украины.

М.А. Strelnyk, М.А. Khomchuk, S.A. Sorokina

DICE FROM THE 2nd MILLENNIA BC TO THE 14th c. AD FROM THE COLLECTION
 OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The article presents a description of 209 knucklebones and 10 dice from the Museum's collection. The collection includes practically all kinds and types of knucklebones as well as dice of various shapes. Most of artefacts are published for the first time. The material studied allows the authors to trace the process of evolution of playing stock during a long period, and also to determine the role of games in everyday life of ancient habitants of Ukraine.